

A Case Study Analysis of the Perceived Contradiction in Imam Ali's Traditions Concerning the Qur'anic Verses Related to the "Predestination of Sustenance"

Mahdi Abdollahipour

Assistant Professor, Department of Qur'anic and Hadith Sciences, University of Qur'anic Sciences and Education, Qom, Iran: abdollahipour@yahoo.com.

Received: 2025/01/29

Accepted: 2025/06/12

Abstract

According to religious teachings, sustenance (rizq) is divided into two categories: material and spiritual. In the Qur'an, God has promised to provide for both as part of His divine providence. This divine promise has given rise to debate concerning the role of human beings in attaining sustenance, particularly with regard to material sustenance. The apparent discrepancy among the traditions transmitted from the infallible figures, especially those attributed to Imam Ali (as), concerning this group of Qur'anic verses has further intensified this debate. In some of Imam Ali's statements, human effort is presented as the central means of attaining sustenance, whereas in others, the realization of sustenance is described as being contingent solely upon reliance (tawakkul) on God, rendering human endeavor in this regard seemingly futile. The apparent inconsistency between these two groups of traditions underscores the need for further examination. The findings derived from an analytical, library-based examination of interpretations concerning the meaning of God's promise indicate that, although the independent application of either of these two elements—and, in certain circumstances, even the absence of both—may lead to the attainment of sustenance, the optimal approach to attaining one's divinely ordained sustenance appears to lie in the simultaneous application of both. In other words, since divine promises are realized through two complementary domains, namely the spiritual and the material, tawakkul constitutes the spiritual dimension,

while human effort represents the material dimension through which this promise is fulfilled. Accordingly, the apparent contradiction among the statements attributed to Imam Ali in this regard can be resolved.

Keywords: Imam Ali (as), Divinely Ordained Sustenance, Apparent Contradiction, Tawakkul (Reliance on God), Work and Effort

Extended Abstract

Introduction

God, in several verses of the Qur'an, explicitly emphasizes the provision and guarantee of sustenance by declaring that sustenances have been divinely determined and that their provision is undertaken by God. Some exegetes maintain that this divine promise is realized solely through the practice of tawakkul (trust in and reliance upon God). Others, however, argue that although God has promised to provide sustenance, the fulfillment of this divine promise takes place through work and effort. Furthermore, an examination of the traditions attributed to Imam Ali (as) concerning the seeking of sustenance reveals an apparent contradiction regarding the role of human beings in the process of acquiring sustenance. Accordingly, the central problem addressed in this study arises from the following question: Given, on the one hand, God's promise to provide sustenance and, on the other hand, the apparent contradiction within Imam Ali's statements concerning the explanation and interpretation of these verses and the determination of the human role in obtaining sustenance, how can human beings ultimately attain the sustenance divinely apportioned to them?

Materials and Methods

This study aims to examine and resolve the perceived contradiction among the traditions attributed to Imam Ali (as) concerning the Qur'anic verses related to the predestination of sustenance. The central research problem is how to reconcile two groups of Imam Ali's traditions: the first group associates the attainment of sustenance with tawakkul, servitude to God, and reliance upon God's role as the Provider, and, at least apparently, renders direct efforts to earn a livelihood ineffective; the second group emphasizes the necessity of work, effort, earning, and enduring hardship in securing one's livelihood.

In terms of its objective, this is a fundamental research study, and in terms of methodology, it employs a qualitative, analytical-documentary

approach. The data were collected through library-based research and analyzed using fiqh al-hadith conceptual analysis, and comparative content analysis.

In the first stage, the concepts of the two principal components, namely taqdīr (divine determination) and rizq (sustenance), were examined with reference to authoritative lexical and exegetical sources. Subsequently, the meaning of the expression “predestination of sustenance” was reconstructed on the basis of such components as proportionality, capacity, aptitude, and benefit.

In the second stage, exegetical perspectives on the Qur’anic verses concerning the divine provision and predestination of sustenance were examined, particularly Qur’an 11:6, 29:60, 30:40, and 65:3.

In the third stage, the traditions attributed to Imam Ali (as) concerning the role of tawakkul, servitude to God, work, and effort in the process of attaining sustenance were analyzed and categorized. Furthermore, in order to assess the possibility of contradiction, hadith-critical criteria were employed, including attention to the language of the tradition, textual indicators and the context in which the tradition was issued, the rational practice of people, the practical conduct of the prophets and the divine saints, and the principle of the system of causes and effects.

Finally, the views of prominent commentators on the Nahj al-Balaghah and hadith literature, particularly Mazandarani, Ibn Abi al-Ḥadīd, Muhammad Taqī Majlisī, and Hashimī Khūī, were examined and compared in order to evaluate approaches for reconciling the two groups of traditions.

Results and Findings

The findings of the study indicate that rizq (sustenance) within the framework of religious teachings is a gift and bounty from which a living being benefits, and that it may be either material or spiritual. Therefore, the scope of sustenance is not limited to food, wealth, and livelihood.

Furthermore, the expression “predestination of sustenance” can be understood as “the proportionate distribution of divine gifts and bounties among living beings, in accordance with their capacities and aptitudes and in the direction of their survival and perfection.” This understanding is, on the one hand, consistent with the concepts of divine provision and

God's undertaking of sustenance, while, on the other hand, it does not deny the influence of human causes and factors.

Accordingly, some scholars have regarded reliance upon the divine promise and tawakkul as the basis for the realization of sustenance, whereas others have linked the actualization of this promise to human effort. An initial examination—prior to specialized evaluation—of the traditional passages attributed to Imam Ali likewise indicates that both ideas appear to have been accepted within his thought. This circumstance further complicates the issue and gives rise to the perceived contradiction in his guidance.

In this regard, the views of hadith commentators indicate that attributing the effect solely to one of the two components—tawakkul or effort—is inconsistent with the broader body of Qur'anic and traditional teachings, the practical conduct of the prophets and divine saints, and, in particular, the approach of Imam Ali himself.

From the perspective of fiqh al-hadith, the emphasis of the first group of traditions on tawakkul constitutes an instance of affirming one thing (ithbāt al-shay') and does not necessarily entail the negation of everything else. Therefore, these traditions cannot be interpreted as absolutely negating work and effort. Likewise, the traditions concerning work and endeavor establish the necessity of making use of material means and do not conflict with the fact that such means are not independent in themselves and ultimately remain dependent upon divine will and spiritual factors such as tawakkul.

The overall findings indicate that the attainment of divinely apportioned sustenance within the religious framework takes place on the basis of the system of causes and effects. These causes have two principal dimensions:

The spiritual dimension, including tawakkul, servitude to God, faith, and reliance upon God's role as the Provider.

The material dimension, including work, effort, acquisition of skills, agriculture, commerce, and other economic activities.

Although sustenance received "from where one does not expect" (min haythu la yahtasib), which generally reaches a person without prior anticipation or direct human effort, may be regarded as an exception to this general pattern, it in no way negates the fundamental necessity of employing causes and means.

Accordingly, the perceived contradiction between the two groups of traditions is not a real contradiction, but rather results from an exclusive and reductionist interpretation of each group of texts.

Conclusion

An examination of the relevant Qur'anic verses, traditions, and fiqhu al-hadith evidence demonstrates that the "predestination of sustenance" does not mean denying the role of human beings or asserting a deterministic and immutable determination of livelihood. Rather, it signifies the comprehensiveness of divine knowledge, will, and providence within the system through which the needs of living beings are fulfilled.

Accordingly, tawakkul and effort are neither competing nor mutually substitutive components; rather, they constitute two complementary levels in the process of attaining sustenance. Tawakkul establishes the human being's spiritual and theological orientation and prevents the independent attribution of efficacy to material causes. In contrast, work and effort provide the ordinary material means through which the divine promise is realized.

Therefore, the "ideal model" presented in the teachings of Imam Ali (as) consists of combining reliance upon God with the utilization of available means. Such an interpretation, while resolving the apparent contradiction among the traditions, is consistent with the practical conduct of Imam Ali(as), the prophets, and the divine saints, as well as with the principle of the system of causes and effects. It can thus provide a coherent interpretation of the relationship between divine determination and human endeavor.

دوفصلنامه علمی حدیث پژوهی

سال ۱۸، بهار و تابستان ۱۴۰۵، شماره ۳۵

مقاله علمی پژوهشی

صفحات: ۲۰۴-۲۳۷

واکاوی مورد پژوهانه انگاره تعارض در روایات حضرت علی علیه السلام درباره آیات قرآنی مربوط به «تقدیر روزی»

مهدی عبداللہی پور*

◀ چکیده

بنا بر آموزه‌های دینی، روزی‌ها به دو دسته مادی و معنوی تقسیم شده و خداوند در قرآن به تکفل آن از جانب خویش وعده داده است. این وعده الهی سبب شده نقش انسان در این عرصه به‌ویژه گستره روزی‌های مادی، مورد مناقشه قرار گیرد؛ تعارض روایات رسیده از معصومان به‌ویژه منقولات حضرت علی علیه السلام درباره این دسته از آیات نیز این مناقشه را دامنه‌دارتر ساخته است؛ چراکه در شماری از سخنان حضرت، «تلاش» آدمی، محور رسیدن به روزی عنوان شده و در پاره‌ای دیگر، تحقق روزی‌ها صرفاً در گرو «توکل» به خداوند اعلام و هرگونه تلاشی در این راستا بیهوده تلقی شده است. ناسازگاری دو دسته روایت یادشده، ضرورت تأمل در آن را روشن می‌سازد. یافته‌های برآمده از درنگ به روش تحلیلی-کتابخانه‌ای در برداشت‌های ارائه‌شده درباره مفهوم این وعده خداوند، نشان می‌دهد گرچه به کارگیری مجرد هریک از دو عنصر یادشده و حتی به کارنگرفتن آن‌ها در برخی موارد، انسان را به کام می‌رساند؛ اما «الگوی مطلوب» در راه رسیدن به روزی مقدر، کاربست توأمان این دو مؤلفه به نظر می‌رسد. به دیگر سخن، از آن جا که وعده‌های الهی از دو بستر معنوی و مادی تحقق می‌یابد، لذا «توکل»، بعد معنوی و «تلاش»، بعد مادی تحقق این وعده را پوشش داده و بدین قرار، انگاره تعارض سخنان حضرت علی علیه السلام در این خصوص، مرتفع می‌گردد.

◀ کلیدواژه‌ها: حضرت علی علیه السلام، روزی مقدر، انگاره تعارض، توکل، کار و تلاش.

* استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران. abdollahipour@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۰

مقدمه

قرآن کریم، با اعلام «مقدر بودن روزی‌ها»، آشکارا بر تضمین و تکفل روزی‌ها از جانب خداوند تصریح فرموده و می‌فرماید: «و ما من دابة فی الأرض إلا علی الله رزقها و یعلم مستقرها و مستودعها کل فی کتاب مبین؛ و هیچ جنبنده‌ای در زمین نیست؛ مگر آن‌که روزی آن بر عهده خداوند است و او قرارگاه و ودیعت جایش را می‌داند و همه‌چیز در کتاب مبین ثبت است» (هود، ۶). وعده‌ای که افزون بر آیه یادشده، در آیات دیگر قرآن نیز از سوی خداوند مورد تأکید قرار گرفته است (عنکبوت، ۶۰؛ روم، ۴۰).

درخصوص این دست از آیات که دربردارنده یکی از مهم‌ترین وعده‌های الهی می‌باشد، دیدگاه‌های متناقضی مطرح گردیده است. بدین ترتیب برخی مفسران باور دارند که این وعده پروردگار تنها از بستر کاربست عنصر «توکل» محقق می‌گردد (میبدی، ۱۳۷۱ ق: ج ۷، ۴۱۱)؛ اما در مقابل، پاره‌ای دیگر معتقدند گرچه خداوند تأمین روزی‌ها را وعده داده، اما تحقق این وعده الهی از بستر «کار و تلاش» صورت خواهد پذیرفت (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق: ج ۲۵، ۷۲). از سوی دیگر، درنگ در روایات به‌ویژه گنجینه سخنان حضرت علی (ع) در باب «طلب روزی» نشان از وجود همین تعارض «ظاهری» در مورد شیوه نقش‌آفرینی انسان در فرایند کسب روزی داشته و بدین قرار، تأمل بیشتر در این خصوص، لازم می‌نماید (عطاردی، ۱۳۸۶ ش: ج ۱۸، ۲۰۶-۱۵۹). بررسی‌های آماری در دامنه روایات حضرت علی (ع) نشان می‌دهد که از میان ۵۴ فقره روایت منقول از ایشان در باب «کسب روزی»، ۴۱ فقره به تلاش و کوشش در راه دستیابی به آن رهنمون گردیده و ۱۳ فقره نیز ضمن دعوت به طاعت و توکل، انسان را از هرگونه تلاش و کوشش در این مسیر نهی کرده است.^۱ بنابر مطالب پیش‌گفته، وجه مسئله‌مندی این نوشتار، ازاین‌قرار خواهد بود که با توجه به صدور وعده روزی‌رسانی از جانب خداوند، از یک‌سو، و تعارض ظاهری در دامنه سخنان حضرت علی (ع) در راستای تبیین و تفسیر این دست از آیات و تعیین نقش انسان در گستره وصول رزق از سوی دیگر، سرانجام آدمی به چه شکل می‌تواند به روزی مقدر خویش دست یابد؟

^۱. گفتنی است به سبب گستردگی روایات حضرت در این باره، تنها شماری از فقره‌های قابل مناقشه گزارش و تحلیل خواهد شد.

آیا در این مسیر باید تنها به عنصر «توکل» روی آورد یا محکوم به «کار و تلاش» است؟ یا شاید باید ترکیبی از این دو مؤلفه را برای رسیدن به روزی مقدر خویش به کار بگیرد یا برعکس، اصلاً کار بست هیچ یک از این دو عنصر، نقشی در رسیدن به روزی ندارد؟ بدین منظور و در راستای دستیابی به پاسخی شایسته برای این مسئله، پاسخ گویی به پرسش های زیر نیز در دستور کار این نوشتار قرار گرفته است.

۱. مفهوم ترکیب «تقدیر روزی» چیست؟

۲. مفسران از این وعده الهی چه برداشت های تفسیری ارائه داده اند؟

۳. رهنمودهای حضرت علی (ع) در خصوص نقش انسان در باب دستیابی به روزی مقدر چه سمت و سویی را نشانه گرفته است؟

۴. راهکار برون رفت از تعارض روایات منقول از حضرت علی (ع) در این باره چیست؟

پیشینه بحث

از آن جا که مسئله رزق و روزی به عموم اقشار جامعه پیوند دارد، نویسندگانی گستره آیات قرآن، سخنان معصومان (ع) و حتی عهدین را به همین مناسبت و به منظور دستیابی به درکی صحیح از این مسئله مورد کاوش قرار داده و پژوهش هایی نیز در قالب مقاله و بعضاً کتاب منتشر شده است؛ اما بنا بر تتبع نگارنده، آنچه مسلم است این است که در هیچ یک از این نوشته ها، نگاه «شبهه پژوهانه» در راستای حل این تعارض حاکم نبوده است. به علاوه در هیچ یک از این آثار، دامنه پژوهش به روایات حضرت علی (ع) مختص و منحصر نگردیده است؛ از این رو، در پژوهش های پیشین که به گونه ای پیشینه پژوهش حاضر به شمار می روند، عمدتاً مبحث رزق و روزی (با نگاه موضوع محور)، مسئله روزی مقدر و نهایتاً عوامل افزایش و کاهش روزی کاویده شده است؛ از جمله:

کتاب «ارزاق المؤمنین؛ سر بر آستان روزی رسان» نوشته سید محمد هادی گرامی که گرچه در آن اطلاعات نسبتاً جامعی پیرامون موضوع «رزق و روزی» ارائه شده، اما صرفاً به مقوله های مرتبط با گستره رزق و روزی همچون نعمت، برکت، فقر و ثروت و... پرداخته و به طور ویژه، مؤلفه های اثرگذار در امر دستیابی به روزی همچون نقش دعا و مانند آن را

کاویده است؛ بی آنکه زاویہ نگاه نگارنده منحصر بر دایرہ سخنان حضرت علی (ع) متمرکز گردیده و فارغ از این که دیدگاه رفع تعارض و حل مسئلہ در پژوهش ایشان مطمح نظر باشد؛ از این رو، اثر یادشده از نظر مسئلہ، هدف و دامنه پژوهش با نوشتار حاضر بہ طور کلی متفاوت می باشد.

کتاب «رزق و روزی از دیدگاه قرآن و حدیث» نوشتہ علی متین کہ نویسنده در این اثر بہ طور کلی مسئلہ رزق و روزی را کاویده است، همچنین، گرچہ بہ صورت گذرا، اشارہ ای بہ مقولہ «تقدیر روزی» ہم کردہ، اما مسئلہ «تقدیر روزی» را عالمانہ بررسی نکرده است؛ از این رو بہ کلیاتی درباره مفهوم رزق و روزی پرداختہ و همچون اثر پیشین، روایاتی را در این باب ذکر نموده، صرف نظر از این کہ نگاه فقہ الحدیثی و بہ ویژہ رویکرد شبہہ پژوهی بر این اثر حاکم باشد؛ بنابراین با نوشتار پیش رو تمایز دارد.

مقالہ «رابطہ رزق و توکل از دیدگاه قرآن و روایات» نوشتہ زہیرا مشایخی در شمارہ ۱۱ نشریہ «پژوهش های نوین در آموزہ های قرآن و سنت» است. نویسنده در آن تلاش نموده تا رابطہ معناداری میان رزق و توکل ایجاد کند؛ از این رو تمرکز خویش را در این پژوهش، کاوش رابطہ میان توکل و عوامل ضیق و توسعہ رزق قرار داده است. بدین قرار، محوریت این نوشتار بر نقش آفرینی عنصر «توکل» در گسترہ رزق و روزی بنا گردیدہ و نقش برخی عناصر دیگر نیز همچون کار و تلاش تنها بہ صورت گذرا در آن بررسی شدہ است. ناگفتہ پیداست، وجہ تمایز نوشتار حاضر با مقالہ یادشده، افزون بر رویکرد شبہہ پژوهانہ، کاوش در کارکرد ہر دو مؤلفہ توکل و کار و تلاش در چرخہ روزی رسانی آن ہم با محوریت تأمل در سخنان حضرت علی (ع) می باشد.

مقالہ «بررسی عوامل قبض و بسط رزق و روزی در قرآن و عہدین» نوشتہ محمد علی ہمتی، وفادار کشاورزی و مرضیہ حسین آبادی در شمارہ ۴۴ نشریہ «مطالعات قرآنی» است. در این پژوهش، ہم موضوع آن با آنچه در این نوشتار آمدہ متفاوت است و ہم دامنہ آن کہ گسترہ آموزہ های قرآن و عہدین را در برگرفته و ہیچ ارتباطی با روایات بہ ویژہ روایات منقول از حضرت علی (ع)، آن ہم با رویکرد شبہہ پژوهانہ ندارد؛ ہرچند بہ راستی نوشتاری مسئلہ محور بودہ و عوامل مؤثر در کاهش و افزایش روزی را ہم در قرآن و ہم در عہدین، کاویدہ

است.

مقاله «رزق و روزی در قرآن و روایات» نوشته احمد جدیدی در شماره ۵ «پژوهش نامه معارف قرآنی» است. تفاوت اصلی این نوشته با نوشتار حاضر، عمدتاً نگاه موضوع محور به مقوله «رزق و روزی» بوده و نگارنده آن مقاله، تلاش نموده همه زوایای این موضوع را بررسی کند. با توجه به گسترده بودن مسئله رزق و روزی و تقدیر آن صرفاً فقره‌هایی از آیات و روایات ارائه و تبیین گردیده و همان گونه که از عنوان مقاله نیز برمی آید، از نگاه پرسش محور به این موضوع فاصله گرفته شده است.

از این رو به جرئت می توان ادعا کرد که هیچ یک از این نوشته‌ها، انگاره تعارضی که در گستره رهنمودهای حضرت علی (ع) درباره نقش انسان در تحقق این وعده الهی به چشم می خورد، را مورد واکاوی قرار نداده است.

۱. شناخت واژگانی

در آغاز بحث لازم است به منظور تبیین بهینه موضوع، اندکی درباره واژگان کلیدی تحقیق کاوش شود؛ بدین قرار، در این مجال، واژگان «تقدیر» و «رزق» به صورت مجزا بررسی واژگانی و اصطلاحی می گردند.

۱-۱. بررسی مفهوم «تقدیر»

واژه «تقدیر» از اصل «ق.د.ر» است؛ این واژه و اصل آن از دیدگاه لغت شناسان، به هفت معنا تعبیر شده؛ که عبارت اند از: متناسب بودن (فیروزآبادی، ۱۴۰۷ ق: ۵۹۱)، اندازه و کمیت (جوهری، ۱۴۰۷ ق: ج ۲، ۷۸۶؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۶۵۸)، تعیین مقدار و اندازه گیری (قرشی، ۱۳۷۲ ش: ج ۵، ۲۴۸؛ ابن اثیر جزری، ۱۴۲۲ ق: ج ۳، ۱۱۰۲)، ضیق و تنگی (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق: ج ۵، ۶۲)، تقسیم کردن (فیروزآبادی، ۱۴۰۷ ق: ۵۹۱)، نهایی نمودن (خلیل بن احمد فراهیدی، ۱۴۰۹ ق: ج ۵، ۱۱۲)، توانایی (قرشی، ۱۳۷۲ ش: ج ۵، ۲۴۶).

در راستای بررسی این معانی و ارتباط آن با مفهوم «تقدیر» البته در ترکیب «تقدیر روزی»، می توان گفت هرچند «اندازه و کمیت» یکی از معانی ذکر شده در مورد ریشه «ق.د.ر»

است، اما آن گونه که از فهم عمومی استنباط می شود این معنا نمی تواند رسالت معنایی خود را در خصوص ترکیب «تقدیر روزی» به نحوی کامل و دقیق منتقل سازد؛ چراکه، این ترکیب به معنای «اندازه و کمیت روزی» خواهد شد که طبیعتاً معنای روشنی نیست؛ اما چنانچه با تسامح و تساهل، از آن به «اندازه بودن روزی» تعبیر شود نیز معنای دقیقی به نظر نمی رسد؛ چراکه، «اندازه بودن روزی» آدمیان با مسئله «فقر» تعارض دارد. به دیگر سخن، در صورت تعبیر «تقدیر روزی» به «اندازه بودن آن»، کسی نباید از روزی ای پایین تر از اندازه موردنیاز، بهره مند گردد؛ درحالی که آنچه در عالم واقع ملاحظه می شود، خلاف این است؛ یعنی برخورداری برخی افراد از نعمت های خدادادی، از اندازه نیازشان کمتر بوده و بر این اساس، «فقیر» نام گرفته اند؛ بدیهی است، وجود چنین قشری بطلان دقت این معنا را نیز در ترکیب یادشده ثابت می کند.

بدین قرار و با عنایت به مطالب یادشده، صدق معنای «اندازه گیری» در تقدیر نیز منتفی به نظر می رسد (عاملی، ۱۳۶۰ ش: ج ۷، ۴۳۲)؛ چراکه در حقیقت «اندازه گیری» همان «اندازه» است؛ با این تفاوت که «اندازه گیری»، «معنای مصدری» داشته و «اندازه» نیز، «اسم مصدر» می باشد؛ به علاوه، تعبیر ترکیب «تقدیر روزی» به «اندازه گیری روزی» نیز تعبیر رسا و گویایی به نظر نمی رسد.

از آنجاکه گستره تقدیر روزی - بنا بر تصریح قرآن کریم - جملگی «جنبندگان» را دربرمی گیرد، شاید معنای «ضیق و تنگی» نیز معنای مناسبی برای واژه «تقدیر» نباشد؛ چراکه ذات خداوند از هرگونه نقصی مبرا است؛ حال آن که، چنانچه روزی را بی دلیل و بدون حکمت آن هم «به صورت فراگیر» بر همه جنبندگان، تنگ گردانند، آن گاه صفت سلبی «بخل» در او ثابت می گردد و چون بخل، نقص به حساب می آید، وجود این رذیله در ذات وی، برآورنده مقام الوهیت خداوند نیست (طالقانی، ۱۳۷۳ ش: ج ۲، ۳۳۶؛ نسفی، ۲۰۰۶ م: ج ۱، ۴۴۳)؛ از این رو صدق این معنا نیز در واژه تقدیر، منتفی خواهد بود.

یکی دیگر از معانی این ریشه، «نهایی نمودن» است؛ اما این معنا نیز معادل مناسبی برای ترکیب «تقدیر روزی» به نظر نمی رسد؛ زیرا اگر مراد از ترکیب تقدیر روزی، «نهایی نمودن آن» باشد، قابلیت «قبض و بسط» آن را منتفی می سازد؛ و حال آن که، بر اساس آیات قرآن

(ابراهیم، ۷) و نیز آموزه‌های روایی (مفضل، بی‌تا: ۴۷)، روزی مقدر هر شخص بنا بر افعالی که مرتکب می‌شود، قابلیت افزایش یا کاهش دارد. عدم سازگاری معنای «توانایی» هم با این ریشه در ترکیب «تقدیر روزی» آشکار به نظر می‌رسد.

از جمله دیگر معانی وارد شده در این باب، «تقسیم کردن» است؛ این معنا نیز نمی‌تواند به تنهایی مفهوم دقیقی از ترکیب «تقدیر روزی» ارائه دهد؛ چراکه تقدیر، «مقام علم و انشا» بوده (مجلسی، ۱۳۷۰ ش: ج ۲، ۱۵۵) ولی تقسیم، «مقام فعل» است (ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۵ ش: ۱۶۷) و از آن‌جا که میان این دو، «تقدیم و تأخیر» وجود دارد، طبیعتاً نمی‌توانند کفوی یکدیگر باشند. به بیان بهتر، هرگاه بحث از «تقسیم» می‌شود، نخستین مسئله‌ای که ذهن را به خود مشغول می‌سازد، «مبنا و معیار» تقسیم‌بندی است؛ مشخص بودن این «معیار و مبنا»، مقام علم و انشا را پوشش داده و بستر «فعلیت» تقسیم‌بندی را مهیا می‌نماید؛ این معیار و مبنا بنا بر آنچه در شریعت آمده، «استعداد و ظرفیت» افراد است و بر این اساس، لازم است در تعریف تقدیر، این مهم مورد توجه قرار گیرد؛ که لحاظ کردن این اصل، به کارگیری معنای «متناسب بودن» را در تعریف «تقدیر»، ایجاب می‌کند. با این توضیحات، معنایی که می‌تواند معنای «تقدیر» را در ترکیب «تقدیر روزی» به نحوی شایسته منعکس نماید، چنین است: «تقسیم کردن روزی‌ها متناسب با ظرفیت و استعداد جنبندگان».

۱-۲. بررسی مفهوم «رزق»

آرا و نظریات عالمان لغت در مورد مفهوم «رزق» نشان می‌دهد، این واژه از نگاه آنان به چهار معنای «آنچه از آن سود می‌برند» (جوهری، ۱۴۰۷ ق: ج ۴، ۱۴۸۱؛ فیروزآبادی، ۱۴۰۷ ق: ۱۱۴۴)، «عطا و بخشش» (حسینی کفوی، ۱۴۱۳ ق: ۶۵۴)، «غذا و معاش» (ابراهیم مصطفی و همکاران، بی‌تا: ج ۱، ۳۴۲)، «نبوت و علم» (قرشی، ۱۳۷۲ ش: ج ۳، ۸۲) تعبیر شده است.

از برآیند معناهای ارائه شده از سوی صاحب نظران، می‌توان معنای «رزق» را نیز این گونه

تقریر نمود:

«رزق» عطا و بخششی است که موجودات زنده برای بقا و ادامه حیات خودشان، به صورت مستقیم (همچون غذا و معاش) یا غیرمستقیم (همچون نبوت و علم) از آن بهره‌مند می‌گردند.

گزاره‌های این تعریف نشان می‌دهد، گستره «رزق» تنها به «مادیات» منحصر نبوده، بلکه «معنویات» را نیز دربرمی‌گیرد؛ درحالی‌که نگاه عمومی به این مسئله، آن را در امور مادی و به خصوص «غذا و معاش» منحصر دانسته است. به نظر می‌رسد این نگاه از باب تغلیب بوده و از آن جهت است که کاربرد این واژه در امور مادی و خوراکی‌ها ملموس‌تر می‌باشد؛ از این رو این نوشتار نیز واژه «روزی» در ترکیب «تقدیر روزی» را با همین رویکرد، کاویده است. به علاوه، آن گونه که از تعریف جامع یادشده درباره «رزق» برداشت می‌شود، این واژه را به هر معنا تعبیر کنیم، شرط «انتفاع و بهره‌مندی» از آن به قوت خود باقی خواهد ماند (ابن خلدون، بی تا: ۳۸۱)؛ پرواضح است، مادامی‌که بهره‌مندی از روزی، میسر و ممکن نباشد، به کارگیری تعبیر «رزق»، ناصواب خواهد بود.

بدین قرار و به‌ویژه با در نظر گرفتن شرط «انتفاع» در گستره مفهومی واژه «روزی»، می‌توان چنین نتیجه گرفت که «وسعت و تنگی رزق» و «کثرت و قلت مال» دو مقوله جدا از یکدیگر بوده و می‌بایست این دو عرصه را از هم تفکیک نمود.

اینک، با ملاحظه مجموع مطالب پیش گفته، می‌توان مفهوم ترکیب «تقدیر روزی» را این گونه تقریر نمود: «متناسب تقسیم شدن عطایا و بخشش‌های الهی، با موجودات زنده‌ای که برای بقا و ادامه حیات خودشان، به صورت مستقیم یا غیرمستقیم از آن بهره‌مند می‌شوند».

۲. بستر دستیابی به روزی مقدر؛ «توکل» یا «تلاش»

پس از تبیین معنای واژگان «تقدیر» و «روزی»، گاه آن است، در این بخش از نوشتار، نقش عناصر معنوی و مادی، به‌ویژه دو عنصر «توکل» و «تلاش» در رسیدن به روزی مقدر از دریچه نگاه حضرت علی (ع)، مورد واکاوی قرار گیرد.

۲-۱. توکل

از دیدگاه واژه‌شناسان، «و.ک.ل» اصل صحیحی است (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق: ج ۶، ۱۳۶) که به معنای «اعتماد کردن بر غیر» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۸۸۲) و «واگذاری و تفویض امور» به دیگران (خلیل بن احمد، ۱۴۰۴ ق: ج ۵، ۴۰۵) تعبیر شده است.

صاحب لسان العرب، معنای اسم «وکیل» از اسمای الهی را اصلاً متمرکز بر مسئله «کفالت ارزاق» از سوی خداوند دانسته و می‌نویسد: «یکی از اسمای الهی، «وکیل» است که معنای آن عبارت است از: کسی که به کفالت ارزاق بندگان، ایستاده» (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق: ج ۱۱، ۷۳۴).

از این رو و با در نظر گرفتن این تعابیر، از یک سو؛ و ملاحظه آیات پیش گفته و نظریات تفسیری برخی مفسران (تستری، ۱۴۲۳ ق: ج ۱، ۱۲۰؛ صفی‌علی‌شاه، ۱۳۷۸ ش: ج ۱، ۷۷۴) ذیل این آیات، از سوی دیگر؛ می‌توان چنین ادعا نمود: حال که خداوند، کفالت روزی‌ها را عهده‌دار گردیده، آدمی می‌بایست ضمن توکل و اعتماد بر وعده او، راه عبودیت و بندگی را برگزیده و به تحقق روزی‌اش از سوی خداوند، ایمان داشته باشد؛ آن‌گاه در ورای همین باورمندی، علی‌القاعده روزی خویش را نیز دریافت خواهد نمود؛ به دیگر سخن، عبارات یادشده، به روشنی بیان می‌دارد که خداوند «وکیل» انسان‌ها به‌ویژه در گستره ارزاق بوده و بدین قرار، «توکل» بر موجودی که «وکیل» است، به‌عنوان یک «باور اعتقادی و معنوی» در وجود انسان، می‌تواند او را به مطلوب خویش برساند؛ بر این اساس، روشن می‌شود «توکل»، از جنس پذیرش، باور و اعتماد بوده و صرفاً در انسانی پدید خواهد آمد که «متدین» و «اهل ایمان» باشد (فضل‌الله، ۱۴۱۹ ق: ج ۱۲، ۱۶)؛ نه این‌که بتوان آن را از جنس «ضرورت اخلاقی» شمار نمود که هر انسانی اعم از متدین و یا غیر آن، بتواند از بستر تمرین و تکرار، بدین زینت آراسته گردد؛ چراکه در بیان «حقیقت توکل» گفته‌اند: هرچه انسان می‌خواهد اخذ کند، نباید جز از «خداوند» اخذ نماید (کاشانی، بی‌تا: ج ۲، ۳۶۶).

گفتنی است، بخشی از روایات حضرت علی (ع) نیز همین برداشت را تأیید و تأکید می‌کند؛ چراکه، ایشان، مبتنی بر وعده روزی‌رسانی خداوند به بندگان، برابر آیات پیش گفته، به‌ویژه آیه

ششم سورة هود، در روایتی به نقل از رسول خدا ﷺ پرده از این حقیقت برمی دارند که بندگان، «عیال خداوند» شمار شده و بر این اساس، خداوند در قرآن، به عنوان متکفل روزی آنان معرفی گردیده است (حمیری، ۱۴۱۳ ق: ۱۲۰).

افزون بر این، رهنمودهای ایشان، گاه به صورت مستقیم و گاه در قالب کنایه، این نکته را یادآوری می کنند که اگر آدمی به مقدر بودن روزی اعتقاد داشته و خداوند را تنها روزی رسان قلمداد کند، شاید پسندیده نباشد که پس از آن برای دستیابی به روزی، تلاش و حرکتی نماید؛ چون ظاهراً معنایی جز «بی اعتمادی» به وعده خداوند از آن دست نمی دهد. به بیان بهتر، از آن جا که تکفل روزی آفریدگان، وعده ای الهی بوده و بنا بر اعتقادات مسلم اسلامی، خداوند از هرگونه نقص مبرا است (سبحانی، ۱۳۷۶ ش: ۵۹)؛ با توجه به احتساب «خلف وعده» به عنوان یک نقص، صدور چنین نقیصه ای از خداوند منتفی خواهد بود. از این رو، رسیدن روزی به انسان قطعی بوده و طبیعتاً هرگونه تلاش و حرکت وی در این خصوص، «بیهوده» به نظر می رسد.

علی (ع) می فرماید: «حسبک من توکلک ان لا تری لرزقک مجریا الا الله سبحانه؛ در توکل کردند همین بس که هیچ کس جز خدا را جریان بخش روزی خود ندانی» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ ق: ۳۵۰ ح ۲۹).

درباره فلسفه صدور این روایت و البته مبتنی بر آیات پیش گفته، می توان این گونه تقریر کرد: از آن جا که خداوند روزی همه جنبندگان را تکفل فرموده، از وجودش این گونه انتظار می رود که به وعده خویش پایبند باشد؛ از این رو و به استناد تعبیر روایی، آن گونه که پرندگان بامدادان گرسنه برمی خیزند و شامگاهان با وجود همه ضعف و ناتوانی شان درحالی که روزی شان را دریافت نموده اند، به لانه برمی گردند (ترمذی، ۱۴۱۹ ق: ج ۴، ۳۰۲)؛ انتظار چنین است، عنایت پروردگار بر انسان ها - که اشرف همه آفریدگان شمار می شوند - سایه قوی تری افکند؛ بر این اساس، چنانچه آدمی، تنها خداوند را قادر به روزی رسانی دانسته و به این وعده پروردگار ایمان کامل داشته باشد، بنا بر نص یادشده، طبیعتاً می بایست، روزی اش را دریافت نماید.

باوری که صاحب «تفسیر المظهری»، هم مبتنی بر آن، در خصوص روزی رسانی خداوند به آدمیان و سایر جنبندگان، تصریح کرده است: «خداوند، جنبندگان و شما [انسان‌ها] را هر جا باشید، روزی می‌دهد؛ جنبنده باوجود ضعف و عدم ذخیره روزی؛ و شما باوجود قوت و تلاش؛ در این امر، برابر هستید که آن‌ها و شما را جز خداوند، روزی نمی‌دهد؛ آن‌گونه که شما زندگی می‌کنید، جنبندگان هم زندگی می‌کنند و همان‌گونه که شما می‌میرید، جنبندگان هم می‌میرند؛ پس تلاشتان [در مسیر کسب روزی] بیهوده است» (مظهری، ۱۴۱۲ ق: ج ۷، ۲۱۲).

برخی دیگر از آموزه‌های روایی، نه تنها انسان را از تلاش در مسیر دستیابی به روزی مقدرش بازداشته‌اند؛ بلکه در پی تعمیق و نهادینه‌سازی این باورند که روزی از پی کسی بر خواهد آمد که وی به دنبال آن نباشد؛ بر این اساس، علی علیه السلام می‌فرماید: «و الامانی تعمی اعین البصائر و الحظ یأتی من لا یأتیه؛ آرزوها چشم بصیرت را کور می‌کند و روزی به‌سوی کسی می‌آید که وی در طلب آن برنیاید» (شریف رضی، ۱۳۷۹ ش: ح ۲۷۵).

بنا بر اعتراف شارحان حدیث، ذیل فراز یادشده آرزوها بسان «آفتی» هستند که انسان را از بینایی محروم می‌کنند (مازندرانی، ۱۳۸۲ ق: ج ۱، ۳۸۳)؛ ضمن این‌که، در نگاه آنان، روزی نیز به‌مثابه «سایه» تلقی می‌شود که همواره در تعقیب آدمی است؛ ازاین‌رو، هرکس بدان روی آورده و از پی‌اش بدود، از او گریزان خواهد بود؛ و هرکس بدان پشت نموده و در پی‌اش نباشد، به‌سوی وی خواهد شتافت (ابن میثم بحرانی، ۱۴۱۲ ق: ج ۲، ۵۹۱).

در بخشی دیگر از آموزه‌های روایی، همین باور از بستر تشبیه مقوله رزق و روزی به «مرگ» انعکاس یافته و تصریح شده است همان‌گونه که «مرگ» در هر شرایطی به سراغ انسان آمده و او را درمی‌یابد، «روزی» نیز چنین نسبت و رابطه‌ای با انسان دارد؛ بر این اساس حضرتش می‌فرماید: «فلو ان احدکم یفر من رزقه لطلبه رزقه کما یطلبه الموت؛ اگر کسی از شما از روزی خویش بگریزد، روزی در پی وی می‌رود؛ همان‌گونه که مرگ به دنبالش روان است» (صدوق: ۱۳۹۰ ق: ج ۱، ۲۲۱). در شرح این سخن حضرت، گفته‌اند: «روزی‌هایتان در پی شما می‌آیند، آن‌گونه که اجل‌های شما در پی شما هستند؛ پس هرگز روزی‌هایتان را از دست نمی‌دهید، همان‌گونه که اجل‌هایتان را» (هاشمی خویی، ۱۴۰۰ ق: ج ۶، ۲۹۵)؛ ناگفته

پیداست، آدمی نه تنها برای رسیدن به مرگ تلاش نمی کند، بلکه همواره از آن بیزار و گریزان بوده تا این که سرانجام، بدون هیچ اقبالی، در چنگال آن گرفتار می شود. روزی نیز همین حکم را داشته و حتی در صورت پشت کردن آدمی به آن، به انسان خواهد رسید.

افزون بر این، باور دیگری که در سخنان امیرالمؤمنین (ع) آشکارا بازتاب یافته این است که وعده روزی رسانی خداوند، آن اندازه قطعی و تحقق پذیر خواهد بود که ظاهراً آدمی می بایست این امر را جملگی به خداوند واگذار نموده و خود، صرفاً سلوک «توکل» را پیماید؛ دقیقاً همچون مرده ای در دستان مرده شوی که هرگونه که می خواهد جسم او را می غلتاند (دیلمی، ۱۴۱۳ ق: ۱۰۹). پوشیده نیست، فرجام چنین باوری آن است که اصل مسلم و البته واجب در مسیر دستیابی به روزی، «توکل» بر ذات احدیت است، نه تلاش و کوشش (محمودی، ۱۳۸۶ ق: ج ۸، ۲۴۲).

بدین قرار، اکنون که خداوند، خود، روزی رسانی را عهده دار گردیده، بر انسان شایسته نیست از ترس فقر و نداری و دست نیافتن به روزی مقدر، به تلاش و کوشش روی آورد؛ بلکه بر اوست که این وعده الهی را مغتنم شمرده و در جهت طاعت، عبودیت و بندگی گام بردارد؛ به دیگر سخن، وعده تضمین روزی ها از جانب خداوند، فرصتی برای بندگی در آستان حضرتش می باشد؛ از این رو، در پاره ای از سخنان امیر بیان (ع) نهی از تلاش و کوشش در مسیر رسیدن به روزی، در قالب فراخوانی به عنصر معنوی دیگری با عنوان «طاعت و بندگی» تجلی یافته است؛ از جمله آنجا که فرموده اند: «مَنْ اتَّخَذَ طَاعَةَ اللَّهِ بَضَاعَةً أَتَتْهُ الْأَرْبَاحُ مِنْ غَيْرِ تِجَارَةٍ؛ هرکس فرمان برداری خداوند را سرمایه خویش قرار دهد، بدون آن که به تجارتی (=کار و تلاش) اشتغال داشته باشد، سودها عایدش می گردد» (لیثی واسطی، ۱۳۷۶ ش: ۴۵۸).

از این فرمایش حضرت، به روشنی می توان دریافت، طاعت پیشگان در حقیقت، معامله گران با خداوند هستند که سرمایه ایشان، همان عبودیت و بندگی شان خواهد بود؛ از این رو، هرگاه بنده ای سلوک طاعت پیش گیرد، برابر این روایت، سودها و منفعت های فراوانی از آن وی خواهد شد؛ که دستیابی به روزی مقدر هم از جمله همین بهره ها شمار می شود؛ بر این اساس، می توان چنین نتیجه گیری کرد که در صورت اشتغال آدمی به طاعت و بندگی، روزی

وی مهیا و از سوی خداوند افزای گردیده و دیگر نیازی به اشتغالات دنیایی در مسیر کسب روزی نخواهد بود.

بنا بر آنچه تا اینجا ارائه شد، ثابت می‌شود، از دیدگاه حضرت علی (ع) انسان می‌بایست در مسیر برخورداری از روزی مقدر، نقشی متفاوت از آنچه در باور عامه وجود دارد، عهده‌دار گردد؛ که عبارت است از: تمرکز بر امور معنوی، به‌ویژه عنصر «توکل» و پیشه‌کردن مسیر «بندگی و عبودیت».

۲-۲. تلاش

در مقابل مطالب پیش‌گفته که ظاهراً انسان از کار بست هرگونه عنصر مادی در مسیر رسیدن به روزی مقدرش بر حذر داشته می‌شود، برداشت دیگری نیز درباره‌ی آیات مربوط به وعده‌ی روزی‌رسانی خداوند، از سوی اندیشمندان ارائه شده است که نشان می‌دهد، به‌رغم تضمین روزی‌ها و وعده الهی در این خصوص، انسان برای رسیدن به روزی مقدر، محکوم به توجه به عناصر مادی، به‌ویژه «حرکت و تلاش» است (فضل‌الله، ۱۴۱۹ ق: ج ۱۲، ۱۶)؛ برداشتی که ظاهراً در پاره‌ای از روایات منقول از حضرت علی (ع) نیز انعکاس یافته است؛ از جمله این که فرموده‌اند: «اطلبوا الرزق فانه مضمون لطالبه»؛ در طلب روزی باشید؛ زیرا روزی برای جوینده‌اش ضمانت شده است» (مفید، ۱۴۱۳ ق: ج ۱، ۳۰۳).

از این روایت چنین استفاده می‌شود که اگرچه خداوند، تأمین و تضمین روزی‌ها را وعده فرموده، اما آن را به «تلاش و حرکت» انسان واگذار نموده است؛ بنابراین، اگر انسان در راه کسب آن تلاش کند و در جستجوی آن برآید، به روزی تضمین‌شده خود، دست خواهد یافت و اگر در این راه «سستی و تنبلی» به خرج دهد، از آن باز خواهد ماند.

افزون بر این، ارزش و جایگاه «کسب‌وکار» در نگاه حضرت، آن‌چنان والا قلمداد شده که تحمل هرگونه رنج و سختی در این مسیر را محبوب خداوند اعلام نموده (متقی هندی، ۱۴۱۰ ق: ج ۴، ۴) و درباره‌ی اجر و مزد کسی که چنین رنجی را به‌ویژه در بامدادان برای کسب روزی متحمل می‌شود، فرموده‌اند: «ما غدوه أحدکم فی سبیل الله بأعظم من غدوته یطلب لولده و عیاله ما یصلحهم؛ درآمدن شما (اول صبح) برای جهاد در راه خدا، از

درآمدن صبحگاهی آن کس که برای تأمین زندگی فرزندان و خانواده خود تلاش می‌کند، بالاتر نیست [و ارزش و اجرش بیشتر نیست]» (قاضی نعمان، ۱۳۸۵ ق: ج ۲ ص ۱۵) از این عبارت به روشنی می‌توان دریافت، انسانی که در راه کسب روزی برای فرزندان و خانواده خود تلاش می‌کند، اگر مآجورتر از مجاهد فی سبیل الله نباشد، حتماً بی‌بهره‌تر نخواهد بود؛ به نظر می‌رسد بر پایه همین دست از آموزه‌ها باشد که در نصوص دینی سفارش شده، حتی اگر تنها یک روز [از دوران غیبت امام عصر (عج)، یا از عمر انسان و یا شاید از روزگار دنیا] باقی‌مانده، شایسته نیست، آدمی تلاش و کوشش را حتی در آن روز رها ساخته و در مورد روزی خود، سربار دیگران گردد (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ج ۵، ۷۹).

گفتنی است، مروری اجمالی بر زندگی‌نامه شخص حضرت علی (ع) و سیره عملی ایشان در طول حیاتشان ملاحظه همین فرهنگ ناب از سوی خود ایشان را به‌وضوح اثبات خواهد کرد؛ چراکه، ایشان نیز در مسیر کسب روزی، سختی‌های فراوانی را متحمل شده و از بستر انجام فعالیت‌هایی همچون «کشیدن آب از چاه» (احمدبن حنبل، بی‌تا: ج ۲، ۷۱۷) و سایر کارهای یدی، ارتزاق می‌فرمودند؛ به بیان بهتر، ایشان با صدور این دست از روایات و همچنین پیشگام‌بودن در انجام چنین فعالیت‌هایی، در پی تفهیم این آموزه هستند که انسان می‌بایست در روزگار عمر خویش، به «کار و فعالیت» مشغول بوده و از پی آن، منبع درآمدی داشته و از تنبلی و تن‌پروری فاصله گیرد؛ چراکه در نگاه ایشان، پاک‌ترین کارها این است که آدمی با دست خودش، کسب روزی نماید (متقی هندی، ۱۴۱۰ ق: ج ۴، ۸). حال، بدیهی است که پس از حصول نتیجه و درآمد، در شیوه «مصرف نمودن» آن مختار خواهد بود؛ بدین معنا که می‌تواند آن را صرفاً برای «خود و خانواده‌اش» مصرف دارد؛ و یا این‌که درس‌آموز همین مکتب، آن را به نیازمندان انفاق و بخشش کند.

از سوی دیگر، با عنایت به این‌که انجام کار و فعالیت در مسیر دستیابی به روزی مقدر، از دیدگاه حضرت علی (ع) ارزشمند تلقی شده، بی‌تردید، تحمل «رنج و سختی» در این راه نیز بر ارزش آن خواهد افزود؛ به بیان بهتر، از آن‌جا که مسیر دستیابی به روزی مقدر برای همگان، یکسان نیست، لذا برخی افراد، ناگزیر به تحمل مشقت‌های بیشتری در فرایند ارتزاق، در مقایسه با دیگران خواهند بود؛ آن‌گونه که حتی در شرح حال شخص حضرت امیر

ذکر شده که گاهی در این راه، به دلیل سختی کار، دستانشان، تاول می زد (اربلی، بی تا: ج ۱، ۱۷۶-۱۷۵)؛ دستان تاول زده در راه کسب روزی و در اثر انجام کارهای سخت، آن اندازه در نگاه بزرگان دین جایگاه دارد که رسول خدا ﷺ بر چنین دستانی بوسه زده و حتی وعده داده اند که دستانی با ویژگی این چنینی، هرگز در آتش جهنم نخواهند سوخت. (ابن اثیر جزری، بی تا: ج ۲، ۴۲۰). به نظر می رسد، تصریح به چنین پاداش های معنوی که علاوه بر دستیابی به روزی های مادی، عاید انسان می گردد، عمدتاً جنبه تشویقی داشته و می تواند ضمن تأمین آرامش روانی انسان، تحمل سختی ها و دشواری های مسیر کسب روزی را برای وی هموارتر نماید.

افزون بر این، همان گونه که تحمل رنج ها و سختی ها در مسیر کسب روزی تا آنجا موردستایش قرار گرفته که علاوه بر بهره مندی از اجر مادی، با پاداش معنوی نیز همراه خواهد بود؛ هرگونه تبلی و تعلل در این مسیر نیز بنا بر تصریح روایات، نکوهش شده و عقوبتی همچون گرفتار شدن به سختی و مصیبت فقر و تنگدستی را به همراه خواهد داشت؛ از این رو، حضرت علی علیه السلام می فرماید: «من لم یصبر علی کده صبر علی الإفلاس؛ هرکس رنج کار کردن را تحمل نکند، به فقر و تنگدستی گرفتار خواهد شد». (لیثی واسطی، ۱۳۷۶ ش: ۴۲۷).

از مجموع مطالب پیش گفته می توان دریافت، فرهنگ اهل بیت علیهم السلام همواره بر نقش عناصر مادی، به ویژه حرکت و تلاش در راه رسیدن به روزی مقرر، تأکید داشته و بر این اساس، هرگونه سستی در این امر، بنا بر آموزه های این مکتب، مطرود دانسته شده است؛ به گونه ای که در نگاه معصومان علیهم السلام، دعای چند گروه از مردمان مستجاب نخواهد شد؛ که گروهی از آنان، مردمان «تبلی و بی تحرکی» هستند که برای کسب روزی، تلاشی از خود نشان نمی دهند (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ج ۵، ۷۹)؛ گفتنی است، از دیدگاه شارحان حدیث نیز، استجاب دعای مردمی که در خانه نشسته و خویش را فقط مشغول نماز و روزه و عبادت نموده و به هیچ فعالیتی در مسیر ارتزاق روی نمی آورند، منتفی اعلام شده است. (هاشمی خویی، ۱۴۰۰ ق: ج ۶، ۲۹۶).

افزون بر این، اهل بیت علیهم السلام، حتی از دعا کردن برای به کام رسیدن این دسته از انسان های

ساکن و ایستا در مسئلہ روزی، خودداری نموده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ج ۵، ۶۷)؛ چراکه، بنا بر باور این مکتب، باب روزی از عرش الہی تا اعماق زمین گشوده بوده؛ اما خداوند، هرکسی را تنها به اندازه تلاش و نیازش روزی خواهد داد. (اصبہانی، بی تا: ج ۱۰، ۷۳). بدین قرار و با توجه به فقره‌هایی که در این بخش از نوشتار ارائه شد، به نظر می‌رسد، تکلیف آدمی با رزق و روزی‌اش روشن است و در صورت کوتاهی نسبت به این مهم، نباید از خداوند انتظار روزی‌رسانی داشته باشد؛ هرچند، ممکن است، خداوند بنا به کرامت خویش، چنین شخصی را نیز به کام برساند. ضمن این‌که، اصلاً شیوہ اعطای برخی روزی‌ها همچون نور آفتاب، جریان تنفس و... بنا بر مشیت پروردگار، ظاهراً به هیچ‌گونه تلاشی از سوی انسان نیازی ندارد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ ش: ج ۹، ۲۲).

با در نظر گرفتن این دسته از آموزه‌ها، ثابت می‌شود که ارتزاق و انجام فعالیت‌های اقتصادی در جهت کسب روزی، نه تنها از ارکان مهم زندگی، بلکه حتی در زمره فرایض دینی شمار می‌گردد (قمی، ۱۴۱۳ ق: ۹۸).

از سوی دیگر، این قانون، کلی بوده و همه گستره انسانی، حتی «انبیاء و اولیای الہی» را نیز دربرمی‌گیرد؛ به بیان بهتر، خداوند، حتی نیل به روزی از سوی مقربان درگاه خویش را به خودشان واگذار نموده و روزی‌رسانی به آنان را نیز، جز از راه مرسوم و متعارف آن‌که عبارت از اشتغال ایشان به فعالیت اقتصادی است، نمی‌پسندد؛ مگر در مواردی خاص، همچون ماجرای وقوف حضرت مریم (ع) در محراب که در آن روزگار، مهمان خداوند بود (آل عمران، ۳۷). لذا آنان هم هرچند نزد خداوند برگزیده هستند، اما از آن‌جا که اولاً و بالذات انسان بوده و نقش الگو برای سایر مردمان دارند، می‌بایست هرکدام برای خویش، به کسب و کاری مشغول باشند. کما این‌که حضرت علی (ع) در شرح حال حضرت داود (ع) می‌فرماید: «وإن شئت ثلثت بـداود (ع) صاحب المزامیر و قارئ أهل الجنة فلقد کان یعمل سفائف الخوص بیده و یقول لجلسائه أیکم یکفینی بیعها و یأکل قرص الشعیر من ثمنها؛ و اگر بخواهی، سومین نمونه را از داود (ع) برایت می‌گویم که صاحب مزامیر و قاری اهل بهشت است؛ او بافته‌هایی از برگ خرما به دست خود فراهم می‌آورد و به هم‌نشینان خویش می‌گفت: «کدام یک از شما این‌ها را برای من می‌فروشد؟» و از پول آن، قرص نان جوی برای

خوردن فراهم می‌آورد». (شریف رضی، ۱۳۷۹ ش: خ ۱۶۰).

شایان یادآوری است، حضرت علی علیه السلام، افزون بر سفارش به کسب و کار در مسیر دستیابی به روزی مقدر، راه‌هایی را نیز برای تحقق این مهم پیشنهاد داده‌اند؛ که زراعت و کشاورزی (حمیری، ۱۴۱۳ ق: ۱۱۵)، حرفه و مهارت‌آموزی (صدوق، ۱۴۰۳ ق: ج ۳، ۱۵۸) و تجارت (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ج ۵، ۳۱۹) از مهم‌ترین آن‌ها می‌شود.

تحلیل و ارزیابی

در مقام ارزیابی روایات پیش‌گفته و به‌منظور دستیابی به «الگوی مطلوب» در این زمینه، سه مقدمه ارائه می‌گردد:

نخست این‌که گرچه در لابه‌لای متن نوشتار و به فراخور جریان تحقیق و اقتضای برخی روایات، دیدگاه «شارحان حدیث» نیز اشاره گردید، اما با عنایت به راهگشا بودن نظریات این دسته از صاحب‌نظران، برای برون‌رفت از دوگانه موردبحث در این نوشتار، لازم است در گام نخست، درنگ گسترده‌تری در آرای شارحان مشهور حدیث درباره مسئله «تقدیر روزی» به عمل آید؛ چراکه، این دوگانه، اصطلاحاً از مقوله «سهل ممتنع» شمار گردیده و لذا هریک از شارحان، شرح متفاوتی در این خصوص ارائه داده است؛ بدین قرار، ملا صالح مازندرانی (متوفای ۱۰۸۱ ق)، موضع فقه‌الحدیثی خویش از رهنمودهای حضرت علی علیه السلام در خصوص این مسئله را ذیل فراز «الناس في الدنيا عاملان...» (شریف رضی، ۱۳۷۹ ش: ح ۲۶۹) تبیین نموده و چنین برداشت کرده است که این عبارت، حکایت از ترغیب مردم از سوی حضرت علی علیه السلام به «تفویض رزقشان به خداوند» دارد؛ ازاین‌رو، این شارح حدیث، وصول روزی را صرفاً منوط به «مشیت الهی» دانسته و مدعی می‌گردد: «هرچه برای انسان تقدیر شده، قطعاً به وی خواهد رسید؛ ازاین‌رو، هرگونه تلاش برای کسب روزی، عبث، بی‌فایده و اتلاف عمر تلقی می‌شود». (مازندرانی، ۱۳۸۲ ق: ج ۱، ۲۱۴). درحالی‌که این برداشت به دلایل گوناگون، به‌ویژه به دلیل تعارض با سیره عملی همه انبیاء و اولیای الهی، علی‌الخصوص شخص امیرالمؤمنین علیه السلام، برداشت صوابی به نظر نمی‌رسد؛ چراکه، حتی همین دسته از بندگان خدا هم افزون بر اعتقاد و ایمان راسخ به رزاق بودن خداوند و نهایتاً توکل بر او، اما در طول حیات خویش، به اشتغال و کسب و کار نیز مشغول بوده‌اند (متمقی

ہندی، ۱۴۱۰ ق: ج ۴، ۴).

ابن ابی الحدید (متوفای ۶۵۶ ق) ہم ذیل فراز یادشدہ، تلویحا عمل برای آخرت را بر امور دنیایی صرف، ترجیح داده و بر این باور رفته است: «هرکس در دنیا برای جہان پسین (=آخرت) تلاش کند، از اصحاب عبادت شمار شدہ کہ روزی شان «بدون اکتساب و بہدوراز تحمل ہرگونہ رنج و سختی»، خواہد رسید؛ لذا ہرچند، آخرت برای این گروہ حاصل می شود، اما در حقیقت، بہ سود جمعی (=دنیوی و اخروی) نائل گردیدہ اند». (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ ق: ج ۱۹، ۱۵۷). این باور نیز، همچون باور شارح پیش گفتہ، چندان عالمانہ بہ نظر نمی رسد؛ چراکہ، گرچہ توکل بہ خداوند و اشتغال بہ انجام امور عبادی، زمینہ جریان روزی را ہموار ساختہ و «شرط لازم» در تحقق روزی ہا شمار می شود؛ اما قطعاً «شرط کافی» دستیابی بہ روزی، «اکتساب و تحمل رنج و سختی» در این مسیر است کہ ظاہرا شارح یادشدہ، توجہ چندانی بہ این مؤلفہ نکرده است؛ ہرچند، نمی توان منکر شد کہ بہ استناد آیات قرآن، روزی اہل تقوا، «من حیث لا یحتسب» افاضہ می گردد (طلاق، ۳)؛ اما درعین حال بہ نظر نمی رسد این عبارت قرآنی، بہ معنای سکون و عدم تلاش ہمیشگی، حتی برای «اہل تقوا» باشد؛ چراکہ، اگر چنین بود، حتما سلسلہ «انبیاء و اولیای الہی» کہ بارزترین و کامل ترین جلوہ ہای «تقوای الہی» شمار می شوند، کار و تلاش را تعطیل نمودہ و غرق در عبادت خداوند و توکل بر ذات اقدس او می شدند؛ درحالی کہ سیرہ آنان، چنین سکونی را گواہی نمی دہد. بہ علاوہ، رزق «من حیث لا یحتسب» الزاماً شامل رزق مادی نبودہ و می تواند «رزق معنوی» را نیز شامل شود. (زحیلی، ۱۴۱۱ ق: ج ۲۸، ۲۷۱).

محمدتقی مجلسی (متوفای ۱۰۷۰ ق)، یکی دیگر از شارحان حدیث است. وی ضمن پذیرش نقش آفرینی عنصر تلاش و کوشش در راہ رسیدن بہ روزی، «تلاش بہ اندازہ» در این مسیر را ازجملہ ویژگی ہای «اہل تقوا» برشمردہ و اظہار می کند: «اگر اہل تقوا باشید، خود را در مسیر ارتزاق، بہ رنج و سختی «مفرط» نمی اندازید». (مجلسی، ۱۴۰۶ ق: ج ۱۹، ۲۵). گفتنی است، ایشان با کاربست قید «مفرط»، از «زیادہ روی» در گسترہ تحمل رنج و سختی فرایند ارتزاق، پرهیز دادہ؛ ازاین رو، گرچہ ظاہرا نقش عناصر مادی همچون «کار و تلاش» را نیز افزون بر مؤلفہ ہای معنوی در این فرایند، پذیرفتہ؛ اما بہ تأثیرگذاری این دستہ از

مؤلفه‌ها، اشاره چندانی نکرده و آن را برجسته ننموده است.

به نظر می‌رسد، از میان شارحان حدیث، تنها هاشمی خویی (متوفای ۱۳۲۴ ق) است که آشکارا به تأثیر «توأمان» عناصر مادی و معنوی در این خصوص، رأی داده و از جانب‌داری صرف نسبت به یک دسته از عناصر، پرهیز کرده است؛ وی تصریح می‌کند: «به استناد برخی اخبار، رزق، مشروط به طلب و اکتساب حاصل می‌شود؛ به گونه‌ای که چنانچه طلب به صورت مطلق، ترک گردد، روزی مقدر نیز ساقط خواهد شد ... و مؤید این ادعا، به اتفاق فقها، وجوب تحصیل نفقه برای خود و کسانی است که نفقه آنان بر عهده ماست؛ همچون همسر و سایر نزدیکان؛ پس اگر رزق، مطلقاً و بنا به تقدیر الهی واصل می‌گردید، وجوب تحصیل آن معنایی نداشت؛ اما در این که تأثیر طلب در اشخاص مختلف، متفاوت باشد، اشکالی وجود ندارد... کما این که، در این مسئله که حصول رزق در خصوص برخی اشخاص، «من حیث لایحاسب» باشد، اشکالی نیست». (هاشمی خویی، ۱۴۰۰ ق: ج ۲۰، ۳۷).

دوم این که، دوگانه مورد بحث، می‌بایست بر پایه «شاخصه‌های فقه‌الحدیثی» نیز ارزیابی گردد؛ بدین منظور، بنا بر بخشی از رهنمودهای حضرت علی (ع)، این نتیجه حاصل می‌گردد که روزی‌ها به امور معنوی، به ویژه عناصر «توکل» و «عبودیت»، گره خورده است؛ بررسی روایات صادر شده از حضرت در این خصوص، از این حقیقت پرده برمی‌دارد که پیوند عناصر یاد شده با مقوله روزی، آن اندازه ژرف است که هرگز نمی‌توان نقش این عناصر را در گستره کسب روزی نادیده انگاشت؛ اما این استنتاج، با در نظر گرفتن شاخصه فقه‌الحدیثی ای همچون توجه به «زبان روایات»، ذهن آدمی را به زاویه دیگری از فهم روایی و شأن صدور روایات از این دست، رهنمون خواهد ساخت؛ چراکه، به نظر می‌رسد، این دسته از روایات، گرچه به نقش کلیدی و بنیادین عناصر معنوی، به ویژه توکل و عبودیت در مسیر دستیابی به روزی تصریح دارد، اما هرگز در مقام تخطئه و انکار نقش آفرینی عناصر مادی همچون کار و تلاش در فرایند ارتزاق و کسب روزی نیست؛ به دیگر سخن، ملاحظه شاخصه‌های فقه‌الحدیثی در خصوص این بخش از روایات امیرالمؤمنین (ع)، به ویژه توجه به «زبان روایات»، حکایت از آن حقیقت دارد که تأکید ایشان بر نقش مؤثر این مؤلفه‌ها در

راستای کسب روزی، از مقوله «اثبات شیء» است که «نفی ماعده» نخواهد کرد. ازاین‌رو، به نظر می‌رسد، این دسته از روایات، با رویکرد «حذف بخشی از کلام با تکیه بر قرینه» - که در دانش فقه‌الحديث و نیز زبان عرب رایج است - صادر گردیده است. ناگفته پیداست، چنانچه این شاخصه فقه‌الحديثی، مدنظر قرار گیرد، انطباق متن این بخش از احادیث با اصول و قواعد عقل و شرع هم ثابت خواهد شد. از سوی دیگر، «سیره عقلا» هم در جای خویش به‌عنوان یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های فهم حدیث، شناخته و ثابت شده است. ازاین‌رو، چنانچه در سیره عملی انبیا و اولیای الهی، به‌ویژه شخص امام علی (ع) که جملگی، اعقل عقلای عالم شمار می‌شوند، تأمل شود، اختصاص بخشی از اوقات زندگی به کار و تلاش در طول حیات، از سوی آن ذوات مقدس مبرهن خواهد بود؛ بدین قرار، بر اساس مبانی فقه‌الحديثی هم ضرورت کاریست «توأمان» عناصر مادی همچون کار و تلاش، همراه با اعتقاد به باورهای معنوی مانند توکل، در مسیر دستیابی به روزی ثابت می‌گردد.

سوم این‌که، غور در دو دسته روایت منقول از حضرت علی (ع) درباره مسئله «تقدیر روزی»، گرچه در نگاه نخست، انگاره «تعارض روایی» را باز می‌تاباند، اما با عنایت به مفاد دو مقدمه پیش‌گفته، «موهوم بودن» این تعارض، اثبات می‌گردد؛ به دیگر سخن، از آن‌جا که، بنا بر آموزه‌های دینی، مناسبات این جهانی، می‌بایست بر پایه «نظام اسباب و مسببات» شکل گیرد، لذا جاری شدن هر امر از بستر مجرای خاص خود، ضروری می‌نماید (مطهری، ۱۳۷۱ ش: ۷۰)؛ ازاین‌رو، به نظر می‌رسد، وعده‌های الهی و ازجمله وعده تکفل روزی‌ها نیز از این قاعده مستثنا نیست و طبیعتاً، تحقق آن به مجرای نیاز دارد. بدین قرار، از مجموع فرموده‌های حضرت، چنین برداشت می‌شود که مجرای دستیابی به روزی مقدر، اصولاً برآیند دو مؤلفه است:

مؤلفه نخست، عبارت از اسباب معنوی، به‌ویژه اصل «توکل» و توجه به مقوله عبودیت و بندگی می‌باشد؛ بدیهی است، توجه‌دادن حضرت به این اصل در بخشی از رهنمودهایشان، با «نظام اعتقادی» انسان پیوند داشته و بعد معنوی و ایمانی فرایند نیل به روزی مقدر را پوشش می‌دهد؛ چراکه، آنچه در قبال وعده‌های الهی، به‌عنوان وظیفه انسانی تلقی می‌گردد، این است که وی آن‌ها را قطعی و تحقق‌پذیر قلمداد نماید. ناگفته پیداست، باور به تحقق

«وعددهای الهی» یادشده در قرآن، پایه‌های «توحید» را در وجود آدمی، تقویت خواهد نمود.

مؤلفه دوم، عبارت از اسباب مادی تحقق این وعده است که طبیعتاً عنصر «تلاش و کوشش»، مهم‌ترین بستر مادی برای رسیدن به روزی مقدر، شمار می‌شود؛ بر این اساس، دسته دیگر سخنان حضرت علی (ع)، ناظر بر همین امر بوده و ایشان در عین صدور رهنمودهایی در راستای نهاده‌سازی باور به تحقق وعده الهی در وجود آدمی، وی را در خصوص توجه به بعد «مادی» و به‌ویژه، فعالیت در فضای کسب‌وکار برای رسیدن به روزی نیز رهنمون فرموده‌اند.

بدین قرار و از برآیند سه مقدمه پیش گفته، می‌توان ادعا نمود: «الگوی مطلوب» در زمینه ارتزاق و کسب روزی، کاربست مؤلفه‌های معنوی و مادی در کنار یکدیگر، به‌ویژه ملاحظه دو عنصر «توکل» و «کار و تلاش»، به‌صورت توأمان خواهد بود؛ که این الگو، در غایت خویش، انگاره تعارض در روایات حضرت علی (ع) درباره آیات قرآنی مربوط به «تقدیر روزی» را خنثی و بی‌اثر می‌سازد.

اینک، بنا به مطالب پیش گفته، پاسخ‌گویی به دو مسئله نیز ضروری به نظر می‌رسد: یکم این‌که، آیا بعد کنشی در فرایند رسیدن به روزی‌ها، صرفاً به گستره «کار و تلاش» منحصر می‌گردد؟

گرچه در پاسخ به این پرسش، برخی اندیشمندان بر این باور رفته‌اند که بعضاً حصول روزی بدون دخالت اسباب نیز، امکان‌پذیر می‌باشد (آلوسی، ۱۴۱۵ ق: ج ۶، ۲۰۳)؛ اما با عنایت به مطالب پیش گفته، از یک‌سو؛ و عدم تبیین تفصیلی این دیدگاه توسط این دسته، از سوی دیگر؛ به نظر می‌رسد تفسیر این دسته از اندیشمندان، از مقوله «اسباب»، ناظر به دایره «کار و تلاش» بوده و بر همین اساس چنین استنتاجی نموده‌اند؛ وگرنه، چنانچه اصل اعتقادی «لا تجری الامور إلا من أسبابها» مورد توجه قرار گیرد، آن‌گاه این باور، رنگ‌باخته و می‌بایست آن را این‌گونه اصلاح نمود که: هرچند تلقی عمومی از مقوله «بعد کنشی» در فرایند رسیدن به روزی مقدر، صرفاً به عنصر «کار و تلاش» منحصر می‌گردد؛ اما از آن‌جا که، مؤلفه پیش گفته (=توکل و بندگی) نیز به‌نوبه خود، یکی از بسترها و اسباب جریان روزی شمار می‌شود،

می‌توان آن را به‌عنوان «کنشگری معنوی»، تلقی نمود. این برداشت، با بیانی از حضرت علی (ع) نیز به‌گونه‌ای قابل تطبیق می‌باشد؛ آنجا که فرمودند: «أبی الله أن یرزق عبده المؤمن إلا من حیث لا یحتسب؛ خداوند ابا دارد از این‌که، روزی اهل ایمان را جز از جایی که حساب نمی‌کنند، برساند». (متقی هندی، ۱۴۱۰ ق: ج ۱، ۱۴۴)؛ شاید بتوان یکی از مصادیق معنایی این سخن را نیل به روزی از مسیری جز کار و تلاش قلمداد کرد که البته بنا بر تصریح روایت یادشده، این ویژگی به مؤمنان اختصاص دارد؛ چراکه «توکل» به خداوند در وجود اهل ایمان، نهادینه‌شده است. به دیگر سخن، بنا بر تصریح حضرت علی (ع)، روزی‌ها اصولاً بر دو گونه قابل تقسیم‌اند؛ روزی طالب (=خواهان) و روزی مطلوب (=خواسته‌شده) (شریف رضی، ۱۳۷۹ ش: ح ۴۲۳)؛ تعریف روزی مطلوب روشن بوده و عبارت از آن نوعی است که آدمی از پی آن برمی‌آید؛ اما روزی طالب آن است که «من غیر احتساب» و خودبه‌خود در پی انسانی بر خواهد آمد (مغنیه، ۱۹۷۹ م: ج ۴، ۴۶۵) که اهتمامش را صرف آخرتش می‌سازد (هاشمی خویی، ۱۴۰۰ ق: ج ۲۱، ۵۰۷)؛ بدین قرار، این نوع از روزی، بر اساس اعتقادات اسلامی و نیز با عنایت به مطالب ارائه‌شده در این نوشتار -که رویکردی اسلامی دارد- از مسیر عبودیت و بندگی و نهایتاً در سایه توکل، حاصل خواهد شد؛ هرچند، با توجه به «رزاق» بودن خداوند و آفریده‌شدن همه روزی‌ها، روزی‌خواران و نیز همه اسباب رسیدن به روزی توسط او، باید اعتراف نمود، بعضاً حکمت و مصلحتی اقتضا نموده و روزی‌ها خارج از گردونه عناصر یادشده، به انسان واصل می‌گردد (حقی، بی‌تا: ج ۹، ۱۸۲)؛ که بنا به تصریح حضرت علی (ع)، شیوه روزی‌رسانی خداوند به «احمق‌ها» از این قبیل می‌باشد (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ج ۸، ۲۲۱).

دوم این‌که، آیا برای اشتغال به کار و تلاش برای تحقق روزی مقدر، در رهنمودهای حضرت علی (ع)، زمان خاصی در نظر گرفته‌شده؛ یا این‌که، انسان مجاز و بلکه حتی ملزم است، همه ساعات و زمان‌های شبانه‌روز را به این امر اختصاص دهد؟

حضرت علی (ع) این بعد از مسئله را نیز مدنظر قرار داده و دراین‌باره فرموده‌اند: «اللهم وُمن ثلاث ساعات: فساعة یناجی فیها ربه و ساعه یرم معاشه و ساعه یخلى بین نفسه و بین لذتها فیما یحل و یجمل؛ مؤمن را سه وقت است؛ وقتی که در آن با پروردگارش مناجات می‌کند؛ و

وقتی که گذران زندگی اش را سامان می بخشد - به کسب و کار می پردازد -؛ و وقتی که از آنچه حلال و زیباست، برای خود لذت بر می گیرد» (شریف رضی، ۱۳۷۹ ش: ح ۳۹۰).

این رهنمود، توجه نظام دینی را به لزوم هدف داری آدمی و برنامه ریزی برای اوقات شبانه روزی اثبات می کند؛ بدیهی است، عملیاتی شدن این الگو در زندگی، می تواند در غایت خویش، به تأمین سعادت دنیوی و اخروی انسان منتهی گردد.

به دیگر سخن، گرچه تلاش و فعالیت در پی کسب روزی، به انسان سفارش شده، اما معنای این رهنمود، آن نیست که الزاما همه اوقات زندگی، می بایست مصروف این امر شود؛ بلکه بنا بر آنچه پیش تر آمد، روزی، اعم از مادی و معنوی است؛ بدین قرار، بدیهی است، وجود انسان، علاوه بر «رزق مادی»، به «رزق معنوی» هم نیازمند است که بنا بر تصریح روایت یادشده، ظاهرا این نوع از رزق از بستر نیایش با خداوند و نیز التذاذ از حلال های زندگی محقق می گردد. نتیجه مهم دیگری که شاید بتوان از این رهنمود دریافت نمود، این است که به رغم باور بسیاری از انسان ها مبنی بر ترجیح و تمرکز صرف بر رزق و روزی مادی (=غذا و معاش) که تنها به جنبه جسمانی وجود انسان تعلق دارد، اتفاقا نظر آموزه های دینی عمدتا بر ضرورت تمتع آدمی از «روزی های معنوی» متمرکز شده است؛ چراکه فراوانی گزاره های موجود در این فرمایش نشان می دهد، دو بخش از مجموع سه بخش اوقات شبانه روز می بایست به تأمین امور معنوی و پاسخ گویی مناسب به نیازهای روحی اختصاص یابد که عبارت است از: راز و نیاز به درگاه الهی و لذت بردن های حلال. ناگفته پیداست، این امر می تواند نشان از اهمیت بیشتر این دست از روزی ها در مقایسه با روزی های مادی باشد.

نتیجه

۱. خداوند در قرآن، تأمین روزی همه جنبندگان به ویژه انسان را وعده داده است؛ از این رو و بر پایه همین وعده الهی، ترکیب «تقدیر روزی»، تأسیس و در قالب آموزه های دینی، جا گرفته است.

۲. از برآیند بررسی های لغوی و اصطلاحی ترکیب «تقدیر روزی»، می توان مفهوم آن را این گونه تقریر نمود: «متناسب تقسیم شدن عطایا و بخشش های الهی میان موجودات زنده ای

که برای بقا و ادامه حیات خودشان، به صورت مستقیم یا غیرمستقیم از آن بهره‌مند می‌شوند».

۳. روایات تفسیری به‌ویژه سخنان حضرت علی (ع) درباره آیات مربوط به «تقدیر روزی»، گونه‌ای دوگانگی ظاهری را بازمی‌تاباند؛ بدین قرار که در بخشی از روایات، «روزی» صرفاً در گرو عناصر معنوی همچون «توکل» عنوان؛ و در فقره‌هایی دیگر، کاربست عناصر مادی به‌ویژه «کار و تلاش» تنها محور رسیدن به روزی معرفی شده است.

۴. در مقام رفع این انگاره تعارض، می‌توان این‌گونه داوری نمود که گرچه به‌کارگیری مجرد هر دسته از عناصر مادی و معنوی، در برخی موارد، انسان را به کام می‌رساند؛ اما به نظر می‌رسد، «الگوی مطلوب» در راه رسیدن به روزی مقدر، کاربست توأمان این دو مؤلفه در کنار یکدیگر باشد؛ الگویی که ضمن تقویت پایه‌های «توحید» در وجود آدمی، در غایت خویش می‌تواند روزی انسان را وصول نموده و او را در خصوص مسئله «رازقیت خداوند»، به درجه «یقین» برساند.

منابع

قرآن کریم.

آلوسی، محمودبن عبدالله. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. ج ۱. بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن ابی الحدید، عبدالحمیدبن هبه‌الله. (۱۴۱۸ ق). شرح نهج البلاغة. ج ۱. بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن حنبل، احمدبن محمد. (بی‌تا). فضائل الصحابه. ج ۲. مکه: جامعه أم القرى.

ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (بی‌تا). مقدمه ابن خلدون. ج ۱. بیروت: داراحیاء التراث العربی.

ابن شعبه حرانی. حسن بن علی. (۱۴۱۶ ق). تحف العقول عن آل الرسول (ع). ج ۱. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

ابن عمر، مفضل، (بی‌تا). توحید المفضل. ج ۳. قم: داوری.

ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ ق). معجم المقاییس فی اللغة. ج ۱. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

ابن منظور، محمدبن مکرم. (۱۴۱۴ ق). لسان العرب. ج ۱. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دارصادر.

۲۳۲ □ دو فصلنامه حدیث پژوهی، سال هجدهم، شماره سی و پنجم، بهار و تابستان ۱۴۰۵، ص ۲۰۴-۲۳۷

- اربلی، علی بن عیسی. (بی تا). کشف الغمة فی معرفة الائمة. ج ۱. بیروت: دارالکتاب الاسلامی.
- اصبهانی، ابونعیم احمد بن عبدالله. (بی تا). ذکر اخبار أصبهان. بی جا. تهران: جهان.
- بحرانی، ابن میثم. (۱۴۱۲ ق). شرح نهج البلاغه. ج ۲. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- ترمذی، محمد بن عیسی. (۱۴۱۹ ق). سنن الترمذی. ج ۱. قاهره: دارالحديث.
- تستری، سهل بن عبدالله. (۱۴۲۳ ق). تفسیر التستری. ج ۱. بیروت: منشورات محمد علی بیضون.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۴۱۰ ق). غرر الحکم و درر الکلم. ج ۲. قم: دارالکتاب الاسلامی.
- جزری، عزالدین بن اثیر. (۱۴۲۲ ق). النهایه فی غریب الحدیث و الأثر. ج ۱. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۰۷ ق). الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة. ج ۱. بیروت: دارالعلم للملایین.
- حسینی کفوی، ابوالبقاء. (۱۴۱۳ ق). الکلیات معجم فی المصطلحات و الفروق اللغویة. بی جا. بیروت: مؤسسه الرساله.
- حمیری، عبدالله بن جعفر. (۱۴۱۳ ق). قرب الاسناد. ج ۱. قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
- دیلمی، حسن بن محمد. (۱۴۱۳ ق). ارشاد القلوب. ج ۲. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). مفردات الفاظ القرآن. ج ۴. بیروت و دمشق: دارالقلم و دارالشامیه.
- ربانی گلپایگانی، علی. (۱۳۸۵ ش). درآمدی به شیعه شناسی. ج ۱. قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.
- زحیلی، وهبه. (۱۴۱۱ ق). التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعه و المنهج. ج ۲. دمشق: دارالفکر.
- سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۳۷۶ ش). منشور عقاید امامیه. ج ۳. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- شریف رضی، محمد بن حسین. (۱۳۷۹ ش). نهج البلاغه. ج ۱. ترجمه محمد دشتی، قم: مشرقین.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (۱۳۹۰ ق). عیون اخبار الرضا. ج ۱. نجف: منشورات الاعلمی.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (۱۴۰۳ ق). من لایحضره الفقیه. ج ۱. بیروت: دارالتعارف.
- صفی علی شاه. (۱۳۷۸ ش). تفسیر صفی علی شاه. ج ۳. تهران: منوچهری.
- طالقانی، نظر علی. (۱۳۷۳ ش). کاشف الاسرار. بی جا. تهران: رسا.
- عاملی، ابراهیم. (۱۳۶۰ ش). تفسیر عاملی. ج ۱. تهران: کتابفروشی صدوق.

- عطاردی، عزیزاللہ. (۱۳۸۶ ش). مسند الامام امیرالمؤمنین. ج ۱. تهران: عطارد.
- فخررازی، محمدبن عمر. (۱۴۲۰ ق). التفسیر الکبیر. ج ۱. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- فراہیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۴ ق). کتاب العین. ج ۲. قم: نشر ہجرت.
- فضل اللہ، سید محمدحسین. (۱۴۱۹ ق). من وحی القرآن. ج ۱. بیروت: دارالملاک.
- فیروزآبادی، محمدبن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). القاموس المحيط. ج ۱. بیروت: مؤسسہ الرسالہ.
- قاضی نعمان، محمدبن منصور. (۱۳۸۵ ق). دعائم الاسلام. ج ۱. قم: مؤسسہ آل البیت.
- قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۲ ش). قاموس قرآن. ج ۴. تهران: دارالکتب الاسلامیہ.
- قمی، جعفر بن احمد. (۱۴۱۳ ق). جامع الاحادیث. بی چا. مشهد: مجمع البحوث الاسلامیہ.
- کاشانی، ملافتح اللہ. (بی تا). منہج الصادقین فی الزام المخالفین. ج ۱. تهران: کتابفروشی اسلامیہ.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). الکافی. ج ۳. تهران: دارالکتب الاسلامیہ.
- لیثی واسطی، علی بن محمد. (۱۳۷۶ ش). عیون الحکم و المواعظ (للیثی). ج ۱. قم: دارالحديث.
- مازندرانی، ملا محمد صالح. (۱۳۸۲ ق). شرح الکافی. تهران: المکتبہ الاسلامیہ.
- متقی ہندی، علی بن حسام الدین. (۱۴۱۰ ق). کنز العمال. ج ۱. بیروت: دارالفکر.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۷۰ ش). مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول. ج ۱. تهران: دارالکتب الاسلامیہ.
- مجلسی، محمدتقی. (۱۴۰۶ ق). روضة المتقین فی شرح من لایحضرہ الفقیہ. ج ۲. قم: مؤسسہ فرهنگی اسلامی کوشانبور.
- محمودی، محمدباقر. (۱۳۸۶ ق). نہج السعاده فی مستدرک نہج البلاغہ. ج ۳. بیروت: مؤسسہ التضامن الفکری.
- مصطفی، ابراہیم و احمد حسن زیات و حامد عبدالقادر و محمد علی نجار. (بی تا). المعجم الوسیط. بی چا. استانبول: المکتبہ الاسلامیہ.
- مطہری، مرتضی. (۱۳۷۱ ش). انسان و سرنوشت. ج ۷. تهران: انتشارات صدرا.
- مظہری، محمد ثناء اللہ. (۱۴۱۲ ق). التفسیر المظہری. ج ۱. پاکستان: مکتبہ رشیدہ.
- مغنیہ، محمد جواد. (۱۹۷۹ م). فی ظلال نہج البلاغہ. ج ۱. بیروت: دارالعلم للملایین.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ ق). الارشاد فی معرفہ حجج اللہ علی العباد. ج ۱. قم: مؤسسہ آل البیت لاحیاء التراث.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱ ش). تفسیر نمونہ. ج ۳۵. تهران: دارالکتب الاسلامیہ.

۲۳۴ □ دو فصلنامه حدیث پژوهی، سال هجدهم، شماره سی و پنجم، بهار و تابستان ۱۴۰۵، ص ۲۰۴-۲۳۷

میبدی، رشیدالدین ابوالفضل. (۱۳۷۱ ش). کشف الاسرار و عده الابرار. ج ۱. تهران: امیرکبیر.
نسفی، میمون بن محمد. (۲۰۰۶ م). تبصره الادله فی اصول الدین علی طریقه الامام ابی منصور
الماتریدی. بی جا. دمشق: المعهد العلمی الفرنسی للدراسات العربیه.
هاشمی خویی، حبیب الله. (۱۴۰۰ ق). منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه. ج ۴. تهران:
مکتبه الاسلامیه.

References

The Holy Qur'an.

Alusi, M. (1897). *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-'Azim wa al-Sab' al-Mathani*. (Vol. 1). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]

Ameli, I. (1981). *Tafsir-e Ameli*. (Vol. 1). Tehran: Ketabforushi-ye Saduq. [In Persian]

Arabili, A. (n.d.). *Kashf al-Ghummah fi Ma'rifat al-A'immah*. (Vol. 1). Beirut: Dar al-Kitab al-Islami. [In Arabic]

Atarodi, A. (2007). *Musnad al-Imam Amir al-Mu'minin*. (Vol. 1). Tehran: Atard. [In Arabic]

Bahrani, M. (1991). *Sharh Nahj al-Balaghah*. (Vol. 2). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]

Daylami, H. (1992). *Irshad al-Qulub*. (Vol. 2). Beirut: Mu'assasat al-A'lamī. [In Arabic]

Fadlallah, S. M. H. (1998). *Min Wahy al-Qur'an*. (Vol. 1). Beirut: Dar al-Malak. [In Arabic]

Fakhr al-Razi, M. (2000). *Al-Tafsir al-Kabir*. (Vol. 1). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]

Farahidi, Kh. (1984). *Kitab al-'Ayn*. (Vol. 2). Qom: Nashr-e Hijrat. [In Arabic]

Firuzabadi, M. (1987). *Al-Qamus al-Muhit*. (Vol. 1). Beirut: Mu'assasat al-Risalah. [In Arabic]

Himyari, A. (1992). *Qurb al-Isnad*. (Vol. 1). Qom: Mu'assasat Al al-Bayt li-Ihya' al-Turath. [In Arabic]

Hashimi Khui, H. (1981). *Minhaj al-Bara'ah fi Sharh Nahj al-Balaghah*. (Vol. 4). Tehran: Maktabah al-Islamiyyah. [In Arabic]

Husayni Kafawi, A. (1992). *Al-Kulliyat: Mu'jam fi al-Mustalahat wa al-Furuq al-Lughawiyah*. n.p. Beirut: Mu'assasat al-Risalah. [In Arabic]

- Ibn Abi al-Hadid, A. (1997). *Sharh Nahj al-Balaghah*. (Vol. 1). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Faris, A. (1984). *Mu'jam Maqayis al-Lughah*. (Vol. 1). Qom: Maktab al-I'lam al-Islami. [In Arabic]
- Ibn Hanbal, A. (n.d.). *Fada'il al-Sahabah*. (Vol. 2). Mecca: Jami'at Umm al-Qura. [In Arabic]
- Ibn Khaldun, A. (n.d.). *Muqaddimat Ibn Khaldun*. (Vol. 1). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Ibn Manzur, M. (1993). *Lisan al-'Arab*. (Vol. 1). Beirut: Dar al-Fikr li al-Tiba'ah wa al-Nashr wa al-Tawzi'; Dar Sadir. [In Arabic]
- Ibn Shu'bah al-Harrani, H. (1995). *Tuhaf al-'Uqul 'an Al al-Rasul (S)*. (Vol. 1). Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Ibn Umar, M. (n.d.). *Tawhid al-Mufaddal*. (Vol. 3). Qom: Davari. [In Arabic]
- Isfahani, A. (n.d.). *Dhikr Akhbar Isfahan*. n.p. Tehran: Jahan. [In Arabic]
- Jazari, I. (2001). *Al-Nihayah fi Gharib al-Hadith wa al-Athar*. (Vol. 1). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Jawhari, I. (1987). *Al-Sihah: Taj al-Lughah wa Sihah al-'Arabiyyah*. (Vol. 1). Beirut: Dar al-'Ilm li al-Malayin. [In Arabic]
- Kashani, F. (n.d.). *Manhaj al-Sadiqin fi Ilzam al-Mukhalifin*. (Vol. 1). Tehran: Ketabforushi-ye Islamiyyah. [In Arabic]
- Kulayni, M. (1987). *Al-Kafi*. (Vol. 3). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Laythi al-Wasiti, A. (1997). *'Uyun al-Hikam wa al-Mawa'iz (li al-Laythi)*. (Vol. 1). Qom: Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Mahmudi, M. B. (1966). *Nahj al-Sa'adah fi Mustadrak Nahj al-Balaghah*. (Vol. 3). Beirut: Mu'assasat al-Tadamun al-Fikri. [In Arabic]
- Majlisi, M. B. (1992). *Mir'at al-'Uqul fi Sharh Akhbar Al al-Rasul*. (Vol. 1). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Majlisi, M. T. (1986). *Rawdat al-Muttaqin fi Sharh Man La Yahduruhu al-Faqih*. (Vol. 2). Qom: Mu'assasat Farhangi-ye Islami-ye Kushanbur. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, N. (1992). *Tafsir-e Nemuneh*. (Vol. 35). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]

- Maybudi, R. (1992). *Kashf al-Asrar wa 'Uddat al-Abrar*. (Vol. 1). Tehran: Amir Kabir. [In Arabic]
- Mazandarani, M. S. (1963). *Sharh al-Kafi*. (Vol. 1). Tehran: Al-Maktabah al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Mazhari, M. (1991). *Al-Tafsir al-Mazhari*. (Vol. 1). Pakistan: Maktabah Rashidiyyah. [In Arabic]
- Mughniyah, M. J. (1979). *Fi Zilal Nahj al-Balaghah*. (Vol. 1). Beirut: Dar al-'Ilm li al-Malayin. [In Arabic]
- Mufid, M. (1992). *Al-Irshad fi Ma'rifat Hujaj Allah 'ala al-'Ibad*. (Vol. 1). Qom: Mu'assasat Al al-Bayt li-lhya' al-Turath. [In Arabic]
- Mutahhari, M. (1992). *Insan va Sarnevesht*. (Vol. 7). Tehran: Sadra Publications. [In Persian]
- Mustafa, I.; Zayyat, A. H.; Abd al-Qadir, H.; Al-Najjar, M. A. (n.d.). *Al-Mu'jam al-Wasit*. n.p. Istanbul: Al-Maktabah al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Muttaqi al-Hindi, A. (1990). *Kanz al-'Ummal*. (Vol. 1). Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Nasafi, M. (2006). *Tabsirat al-Adillah fi Usul al-Din 'ala Tariqat al-Imam Abi Mansur al-Maturidi*. n.p. Damascus: Al-Ma'had al-'Ilmi al-Faransi li al-Dirasat al-'Arabiyyah. [In Arabic]
- Qadi Nu'man, M. (1964). *Da'a'im al-Islam*. (Vol. 1). Qom: Mu'assasat Al al-Bayt. [In Arabic]
- Qumi, J. (1992). *Jami' al-Ahadith*. n.p. Mashhad: Majma' al-Buhuth al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Qurashi, S. A. A. (1993). *Qamus-e Qur'an*. (Vol. 4). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]
- Rabbani Golpayegani, A. (2006). *Daramadi bih Shi'ah-Shinasi*. (Vol. 1). Qom: Al-Mustafa International University / Markaz-e Jahani-ye 'Ulum-e Islami. [In Persian]
- Raghib Isfahani, H. (1991). *Mufradat Alfaz al-Qur'an*. (Vol. 4). Beirut and Damascus: Dar al-Qalam and Dar al-Shamiyyah. [In Arabic]
- Saduq, M. (1969). *'Uyun Akhbar al-Rida*. (Vol. 1). Najaf: Manshurat al-A'lami. [In Arabic]
- (1982). *Man La Yahduruhu al-Faqih*. (Vol. 1). Beirut: Dar al-Ta'aruf. [In Arabic]

- Safi Ali Shah. (1999). *Tafsir-e Safi Ali Shah*. (Vol. 3). Tehran: Manuchehri. [In Persian]
- Sharif al-Radi, M. (2000). *Nahj al-Balaghah*. (Vol. 1). Translated by Muhammad Dashti. Qom: Mashreqin. [In Arabic]
- Subhani Tabrizi, J. (1997). *Manshur 'Aqa'id-e Imamiyyah*. (Vol. 3). Qom: Mu'assasat Imam al-Sadiq (A). [In Persian]
- Taleqani, N. A. (1994). *Kashf al-Asrar*. n.p. Tehran: Rasa. [In Arabic]
- Tamimi Amidi, A. (1990). *Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim*. (Vol. 2). Qom: Dar al-Kitab al-Islami. [In Arabic]
- Tirmidhi, M. (1998). *Sunan al-Tirmidhi*. (Vol. 1). Cairo: Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Tustari, S. (2002). *Tafsir al-Tustari*. (Vol. 1). Beirut: Manshurat Muhammad Ali Baydun. [In Arabic]
- Zuhayli, W. (1990). *Al-Tafsir al-Munir fi al-'Aqidah wa al-Shari'ah wa al-Manhaj*. (Vol. 2). Damascus: Dar al-Fikr. [In Arabic]